

Zahnitko, Anatolij Panasovyč; Myronova, Halyna

Нове вчення про другорядні члени речення

In: Zahnitko, Anatolij Panasovyč; Myronova, Halyna. *Синтаксис української мови : теоретико-прикладний аспект*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2013, pp. 57-61

ISBN 978-80-210-6350-1; ISBN 978-80-210-6353-2 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128799>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Концептуальні основи нового підходу до розгляду другорядних членів речення

До основних недоліків традиційної концепції членів речення варто віднести:

- 1) нездатність у межах наявної системи членів речення охопити й класифікувати всі елементи речення;
- 2) відсутність однозначних критеріїв диференціації членів речення;
- 3) характеристики членів речення безвідносно щодо вияву ознак обов'язковості / необов'язковості в синтаксичній структурі речення;
- 4) нівелювання лексико-семантичних характеристик слів як членів речення;
- 5) характеристика членів речення без урахування передбачуваності / непередбачуваності форми нецентрального елемента і под.

Грунтовний перегляд вчення про другорядні члени речення зумовлений абсолютно новим підходом до визначення елементарної синтаксичної одиниці – **синтаксеми** – в семантико-синтаксичному аспекті, яка залежно від її зв'язків в реченні може бути **вільною** (детермінант) або **зв'язаною**, тобто входить до структури речення через словосполучення, пор.: *Із города із Глухова полки виступали з заступами на лінію* (Т.Шевченко) – компонент *Із города* належить до зв'язаного, його наявність зумовлена семантикою присудка й *У селі хлопці відразу подалися до школи* – компонент *У селі* є вільним компонентом речення.

Зв'язана синтаксема завжди зумовлена семантикою слова, від якого залежить: *Хлопець перестрибнув через огорожу; Діти знаходяться в селі.*

Вільна синтаксема стосується граматичної основи речення загалом, становить окрему пропозицію (відношення між реаліями об'єктивної дійсності): *На майдані концерт тривав дві години* → *Концерт був на майдані* + *Концерт тривав дві години.*

У структурі двоскладного речення слід виділити **головну субпозицію** (підмет і присудок) і **неголовну** (детермінант (*У селі*), **компонент причленної залежності від одного члена речення** (*Із города*)).

Кожна субпозиція визначається силою та характером синтаксичних зв'язків. У неголовній субпозиції, наприклад, виділяється центральна, яка завжди запрограмована семантикою головного слова, і периферійна, що є проекцією позиції слова в словосполученні, утвореного за допомогою однобічного підрядного зв'язку (узгодження, прилягання), пор.: *Твого* → *життя* → *гілля* → *густе Вітчизні* → *в серце* → *проросте* (А.Малишко) і *Вітер* → *стугонів* → *дахом* (О.Гончар).

Субпозиція детермінанта, на відміну від центральної та периферійної субпозиції причленної залежності, визначається слабким синтаксичним зв'язком із граматичним ядром

речення і його **позиція** в структурі речення завжди периферійна, незалежно від того, чи в реченні наявна одна детермінантна субпозиція, чи їх значно більше, напр.: *В Берліні арку Перемоги я ради миру збудував* (М.Нагнибіда).

Дуплексив також посідає окрему субпозицію, виступаючи вільною синтаксеєю.. Його основною ознакою є наявність подвійного синтаксичного зв'язку: підпорядкованість підмету й водночас – присудку, тобто дуплексив, виступаючи неголовним компонентом структури речення, завжди пов'язується власною лінею залежності з присудком і підметом: *Дівчина зайшла до хати стривожена*. / *Дівчина зайшла до хати стривоженою*.

2. Синкретичні члени речення

Синкретизм у системі членів речення – це поєднання (синтез) в одному члені речення диференційних ознак різних членів речення, їх функцій.

Причиною появи та існування таких членів речення є необхідність вираження синкретичної семантики, що значно багатша, ніж семантика типових членів речення. **Синкретизм членів речення** зумовлюється:

- 1) невідповідністю форми та змісту члена речення;
- 2) подвійними формами підрядного прислівного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень між головним і залежним словами;
- 3) синкретичними значеннями словоформ;
- 4) еліпсисом дієслівної форми;
- 5) лексико-граматичними властивостями сполучуваних форм.

Завжди синкретичними за семантикою є словоформи, що поширюють члени речення, виражені віддієслівними іменниками (значення предметності + значення дії). Так, у словосполученні *подорож до Києва* поєднуються означальне та обставинне значення (яка? куди?), оскільки субстантивна властивість іменника *подорож* (предметне значення) зумовлює необхідність атрибута, загальна ж дієслівна властивість (дія) визначає необхідність обставинного або об'єктного поширювачів.

Наявність обставини зумовлюється лексико-граматичним значенням руху головного слова. Питання куди? успадковане іменником від мотиваційного дієслова: *подорожувати куди?*

Віддієслівні іменники вносять у речення додаткову предикацію, тому можлива заміна їх дієприслівниковими зворотами та підрядними реченнями: *Після прибуття до Києва школярі відвідали музей Лесі Українки* // *Прибувши до Києва, школярі відвідали музей Лесі Українки* // *Як тільки школярі прибули до Києва, вони відвідали музей Лесі Українки*.

Синкретизм члена речення може зумовлюватися синкретичним характером його власних властивостей, місцем у системі частин мови. Підтвердженням цього є інфінітив. В інфінітиві залежно від синтаксичних умов посилюється то субстантивний, то дієслівний компоненти. Перший посилюється в позиції: 1) підмета; 2) додатка; 3) інфінітивного уявлення: *Йти вночі до лісу? Ні, це страшно та й небезпечно* (О.Слісаренко).

Дієслівний компонент актуалізується в позиції складової частини дієслівного складеного присудка, самостійного присудка. Інфінітив при модальних дієсловах на зразок *наді-*

ятися, мріяти, боятися, готуватися виконує подвійну функцію: позначає дію діяча та об'єкт дії, виражений відмінюваною дієслівною формою.

Синкретизм компонентів речення наявний за еліпсису дієслівної форми, за якого залишкова частина бере на себе функцію еліпсованої структури, зберігаючи свою первинну функцію. В результаті в словоформі поєднується старий зміст з новим, що виявляється в нових зв'язках: *Я приніс додому цілий букет фіалок, які були всі у росі // Я приніс додому цілий букет фіалок у росі*. Означення у росі зберігає свою попередню об'єктну семантику й набуває нової атрибутивної семантики, перебуваючи в приіменниковій позиції.

Синкретизм членів речення може зумовлюватися віднесеністю сполучуваних форм до лексико-семантичних угруповань слів, до лексико-граматичних розрядів частин мови, їхнім валентним потенціалом та ін., пор.: *Білка сиділа на гілці дерева*.

До словоформи *на гілці* можна поставити два питання: **де?** і **на чому?** Перше питання зумовлене властивостями дієслова-предиката *сидіти*, а питання на чому? – лексико-граматичними властивостями словоформи *на гілці*, в якій конкретно-предметне значення не послаблюється в таких синтаксичних умовах (*сидіти* не тільки де?, але й на чому?). Ці обидва різновиди поєднуються в одному компоненті *на гілці*, пор.: *сидіти у в'язниці* → *сидіти тут* – обставинний різновид валентності, *сидіти на дивані* – поєднано об'єктний та обставинно-локативний різновиди валентності.

Поєднання семантики місця й об'єкта робить можливим постановку двох питань і кваліфікацію такого елемента як синкретичного.

Синкретизм членів речення перебуває в постійному розвитку.

3. Нове вчення про другорядні члени речення

Синтаксичні зв'язки між словами можуть бути глибинними та поверхневими. Традиційне вчення про члени речення ґрунтується на ототожненні обох типів зв'язків. Нове вчення ґрунтується на їхньому розмежуванні.

У реченні наявні прилеглі форми, які відносяться не до одного слова, а до всього речення загалом. Такі елементи називають **детермінантами** як компоненти, що не входять до структурного мінімуму речення.

3.1. Детермінант

– це самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення: *Гармошка десь на другій вулиці виводила доibre знайомий мотив довоєнної пісні* (В.Собко).

На конструктивному рівні детермінант виступає **факультативним поширювачем**, який може бути опущеним без порушення формальної будови речення.

Чинник “редукції” такого компонента у структурі речення без впливу на його семантику є доказом на користь виділення детермінанта.

У цьому – головна відмінність детермінантів від прислівних поширювачів – конструктивно зумовлених елементів. **Детермінант** – категорія реченневого рівня, він ха-

рактизується особливим детермінантним зв'язком: *До самого ранку лютувала віхола за моїм вікном.*

З-поміж детермінантів за семантикою вирізняються:

- 1) фонові детермінанти,
- 2) детермінанти зумовленості,
- 3) детермінанти з характеризувальним значенням.

3.1.1. Фонові детермінанти

виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього. Вони об'єднують **локальні та темпоральні** детермінанти: *Скрізь владно вторгалася весна* (С.Скляренко). *Інколи я вже дуже хочу додому*.

3.1.2. Детермінанти зумовленості

називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні зумовленості з основною подією. Вони поділяються на детермінанти причини, мети, допусту, умови та наслідку, пор.: *Під впливом своєї вчительки Леся ще більше полюбила музику* (Л.Костенко). *Од знемоги школярі посідали на траву. Для захисту соняшників від шкідників їх обробляють різними речовинами. Попри незвичайність події, запорожці вели себе стримано, спокійно* (В.Малик). *При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження* (О.Гончар). *На біді зустрілись ми з тобою* (О.Гончар).

3.1.3. Детермінанти з характеризувальним значенням

уміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події: *Василь поглянув здивовано* (В.Міщенко). Детермінанти характеризувального типу поділяються на детермінанти:

- 1) з означувальною характеристикою: *радісно, ніжно, спокійно, нервово, голосно, несміливо* та ін., напр.: *Спокійно і чемно батько ступив у тамбур* (М.Вінграновський);
- 2) зі значенням уточнення / обмеження: *зовні, практично, фактично, психологічно*, напр.: *Зовні він здавався спокійним* (В.Малик);
- 3) сукупності / роздільності: *вдвох, гуртками, разом з сином, поодиночі і под.*, напр.: *Разом з Григорієм вони розробили кілька спеціальних маршрутів для найбільш безпечного переходу з сектора в сектор* (Ю.Дольд-Михайлик).

4. Дуплексиви – самостійні поширювачі речення

з подвійним зв'язком, особливістю яких є одночасне співвідношенням з обома головними членами речення: *Темна хмара одна чорніє на далекому небосхилі* (В.Підмогильний). Словоформа *одна* одночасно стосується іменника *хмара* та дієслова *чорніє*.

У реченні наявні 1) **атрибутивно-обставинні** та 2) **атрибутивно-об'єктні** дуплексиви.

Атрибутивно-обставинні позначають ознаку предмета, яка одночасно вказує на обставини, за яких наявна ця ознака: *На фронт Микола пішов ще хлопцем* (Я.Мельник), тобто *хлопцем* = коли був ще хлопцем.

Атрибутивно-об'єктні дуплексиви позначають ознаку предмета, яка одночасно є об'єктом дії та виявляється в предмета тільки в результаті цієї дії.

Цей тип дуплексива спостерігається у дієслів на зразок *працювати, служити, оформити, оформитися, зарахувати, вважати, вважатися* та ін., напр.: *Марія оформилася секретарем*. Тут словоформа *секретарем* позначає атрибутивно-предикативну ознаку предмета і є одночасно об'єктом дії.

На формально-граматичному рівні дуплексив входить до **складного (подвійного) присудка**.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити члени речення, виділити фонові детермінанти та вказати їх різновиди.

Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя (Ю.Андрухович). Над Києвом — золотий гомін, і голуби, і сонце! Внизу — Дніпро торкає струни... (П.Тичина). З гір в долини віяв свіжий вітер (Я. Щоголів). В день такий на землі розцвітає весна (В. Сосюра). Через цю дірку в стіні і винесли надвір тіло Анта (С.Скляренко). Надвечір в хаті потепліло (Є.Гуцало). Десь далеко цвітуть мандарини і задумано хвилі шумлять (В.Сосюра). А тим часом із діброви козак виїжджає (Т.Шевченко). Край лісу на темному небі трошки прояснилося (І.Нечуй-Левицький).

Завдання II

Підкреслити члени речення, виділити детермінанти зумовленості, вказати їх різновиди.

Тоді у лісі було темно (Є.Гуцало). Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський). Дівчата бігли до класу наввипередки (А. Яна). Від люті став він червоний як рак (І.Нехода). Не знайшовши броду, не лизь у воду (Народна творчість). Опівночі айстри в саду розцвіли (Олександр Олесь). А княгиня Ольга вигнала його з Києва, разом із сестрою послала до Будутина (С.Скляренко). Скоро буде вечір і в тихій кімнаті зазвучать пісні.

Завдання III

Підкреслити члени речення, виділити детермінанти з характеризувальним значенням, вказати їх різновиди.

Спокійно шуміла вода, підмиваючи береги (Є.Гуцало). Від прудкої ходи Остапові зробилося душно (М.Коцюбинський). Трохи вірить серце в забобони, логікам усім наперекір (М.Рильський). Через те, куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою тільки Малушу (С.Скляренко). В небі осіннім хрести (В.Сосюра). Давно за синю хмару сонце впало (Т.Осьмачка). В неділеньку вранці ідуть новобранці (Ю.Федькович).

Завдання IV

Підкреслити члени речення, виділити дуплексиви.

Яблуні стояли байдужі, вишні — заспані (Є.Гуцало). Тільки Галя стояла засмучена (Є.Гуцало). Дім стоїть порожній (В.Винниченко). Він працює вчителем. Сестра хотіла оформитися на роботу інженером. Пам'ятаю, що за студентських років він був ще нежонатим. Студентка після іспиту повернулася додому втомленою, але щасливою. Учителька зайшла до класу стривожена.